

ОМАНА ЯК МІЖДИСЦИПЛІНАРНА КАТЕГОРІЯ

Філософія розглядає омани в межах теорії пізнання, психологія – у контексті мислення. Стаття присвячена аналізу поняття омани як міждисциплінарної наукової категорії. Окреслене коло понять, пов'язаних з оманю. У сфері пізнання омани перегукуються з ілюзіями, помилками (у процесах сприйняття, мислення, уяви), брехнею, вірою тощо. Також омани можна розглядати як хибне розуміння й інтерпретацію інформації, як спотворене відображення дійсності.

Ключові слова: омана, ілюзія, помилка, брехня, істина, інформація.

Philosophy considers deceptions within the confines of epistemology, psychology in the context of thinking. Deception as an interdisciplinary science category is analyzed in the article. Deceptions common with illusions in the sphere of knowledge, errors (in the process of perception, in thinking, imagination), lies, faith and more. Deceptions can be seen as a erroneous understanding and interpretation of information, as a distorted reflection of reality also.

Keywords: deception, illusion, error, lies, true, information.

У ХХ столітті проблему омани досліджували різні філософські дисципліни: логіка, теорія пізнання, соціальна філософія та ін. У вітчизняній (радянській і пострадянській) науці такі дослідження представлені одиничними монографічними філософськими доробками, які спеціально аналізують природу, функції та форми оман. Тут слід особливо згадати праці Ф.А.Селіванова та П.С.Заботіна.

Ф.А.Селіванов намагається розв'язати завдання диференціювання понять «омана» й «брехня», висвітлює об'єктивну основу оман, що, на його думку, криється в певних конкретно-історичних умовах розвитку науки [15].

У монографії П.С.Заботіна аналізуються причини виникнення, сутність й роль оман у науковому пізнанні, а також шляхи їх подолання [9].

Співвідношення оман та істини також вивчали О.Д.Александров, М.І.Біллалов, Д.П.Горський, І.Л.Радунська, В.І.Свинцов, Е.М.Чудінов та ін. [2]. Окремі види омани висвітлені в наукових працях Г.А.Гурева, Б.І.Пружиніна (астрологія), О.Ю.Охлобистіна (алхімія), М.П.Капустіна (соціальні ілюзії, утопії).

У західній науці проблема оман також не була популярною. Унаслідок розвитку різних підходів до розуміння природи пізнавальної реальності, спрямованості активності суб'єкта пізнання змінювалися концепції істини й відповідно розуміння оман. Взаємозв'язок істини й оман аналізували В.Брошар, В.Бернардино, Ж.-П.Жуарі, але істотний внесок у розробку цієї проблеми зробили Е.Мах, М.Хайдеггер, Т.Хілл, К.Поппер, Т.Кун, П.Фейєрабенд.

Мета статті полягає в аналізі омани як міждисциплінарної категорії, і насамперед у психологічному контексті, адже будь-які наші спроби психологічно пояснити зміст поняття «омана» торкаються таких споріднених з нею понять, як «ілюзії», «мрія», «брехня», «помилка», «істина» тощо.

Проблема омани, її природи, джерел та умов виникнення з'явилася водночас із проблемою істини в давньогрецькій філософії, де оману розглядали як незбіг людського розуму й волі із законами універсуму. Тоді джерелом омани

вважали природну недосконалість пізнавальних здібностей, обмеженість чуттєвого знання, недоліки освіченості індивіда або сукупний вплив цих чинників.

Релігійна ідеологія трактувала омани як спотворення готової, раз і назавжди даної людині істини, спричинене злою волею, впливом диявола.

Особливо гостро питання омани та її відношення до істини постало у філософії Нового часу через протистояння наукового світогляду та релігійно-теологічних уявлень. Філософи цієї пори розглядали омани як наслідок спотворювального впливу волі на розум у контексті дослідження співвідношення інтелекту з волею людини.

З тих часів омани міцно закріпилась як одне з питань філософських міркувань й аналізу різних аспектів теорії пізнання. Раціоналістично налаштовані просвітителі (Гельвецій, Дідро, Ламетрі та ін.) бачили джерело омани, з одного боку, в інстинктивній підпорядкованості людини своїм особистим і приватним (груповим) інтересам (так звана «теорія інтересу», або «зацікавленого мислення»), а з іншого, – у політичному інтересі панівних верств, які заради збереження свого панування нав'язували всьому суспільству різні помилкові ідеї («теорія обману»). Разом із тим щодо людського розуму вони були крайніми оптимістами і вбачали в ньому силу, здатну власною дією розкрити істину, викрити обмани й самообмани.

У Гоббса, Локка, Юма омани є результатом помилки в судженні, тобто в розумовому зв'язуванні ідей. «Подібно до того, як люди зобов'язані всім своїм істинним пізнанням правильному розумінню словесних виразів, так і підґрунтя усіх їхніх помилок криється в неправильному розумінні останніх» [6, с.42].

За І.Кантом, можливість омани в пізнанні може мати значення тільки принципової помилки виходу «за межі» можливого суб'єктивного досвіду. Що ж до омани всередині емпіричного знання, то воно може бути наслідком тільки порушення логічних правил розуму, тобто має чисто формальний критерій. У сфері практичного життя, яку Кант протиставляє сфері теоретичній, омани тлумачиться ним як моральна недосконалість, властива природі людини, як «докорінне зло» і розглядається в межах учення про моральність.

Фіхте остаточно переводить питання про омани в суб'єктивний план розгляду. Якщо істина, за Фіхте, – це система знань, вироблена «Я», яка діє винятково за внутрішньою необхідністю, тобто вільно, то омани, навпаки, є знання, вироблене невільно, під тиском зовнішніх обставин – влади речей або авторитету.

Гегель рішуче пориває із суб'єктивізмом Канта і Фіхте, і саме в цьому полягає його крок уперед у розумінні омани. Гегель відкидає метафізичне протиставлення істини й омани. Джерелом омани є та обставина, що «... у свідомості є два моменти: момент знання й момент негативної відносно до знання предметності...» Для Гегеля омани не може бути неістинним узагалі, тому що вона саме є факт знання, тобто такий момент у розвитку істини, коли остання виступає «у формі неістинного». Тут Гегель проводить послідовно, хоча й ідеалістично, точку зору історизму. Важливо, за Гегелем, не констатувати омани, а з'ясувати, яким чином вона народжується, і тоді виявляється, що саме омани народилася необхідно, як породження даного етапу розвитку істини.

«Феноменологія духу» являє собою таку природну «історію» людського знання, ніби палеонтологію свідомості, у якій омани постають як свідощтва руху свідомості до істини, в історично зумовлених формах «розірваної свідомості», «забобонів», «розсудливості» і т. ін. Гегель розумів помилкове як момент істини, що заперечується розвитком. Іншими словами, в історії знання омана відіграє роль ствердження того, що істина повинна підпадати діалектичному запереченню. Оскільки іншого шляху розвитку істини немає, омана входить у неї як її органічна форма [5].

У філософських джерелах – словниках, енциклопедіях – зустрічається багато варіацій визначення омани:

- омана – це спотворене, приблизне, ілюзорне відображення змісту об'єкта, що має в самому процесі його пізнання гносеологічне, психологічне чи соціальне підґрунтя [11, с.54];
- омана – знання, яке не відповідає своєму предмету, не збігається з ним. Будучи неадекватною формою знання, омана має за джерело обмеженість, нерозвиненість чуттєво-предметної і теоретичної діяльності. Омана – спотворене відображення дійсності, що виникає в результаті абсолютизації пізнання окремих її граней [16, с. 39];
- омана – невідповідність знання сутності об'єкта, суб'єктивного образу об'єктивній дійсності, зумовлена обмеженістю суспільно-історичної практики й знання або абсолютизацією окремих моментів пізнання чи сторін об'єкта. Омана відрізняється від помилки – як невідповідності знання індивіда об'єкту, зумовленої особистими якостями суб'єкта. Поняття омани характеризує стан знання, відмінний від істинного, який фіксує факт неправильного, спотвореного відображення дійсності. Омани закріплюються у свідомості [12, с.91].

Омана не є абстрактно-метафізичним полюсом істини, але є її діалектичною протилежністю. Істина – відповідність, адекватність суб'єктивного уявлення (ідеального) й об'єктивного предмета (реального); відповідність суб'єктивної думки й об'єктивної речі [3].

За певних умов істина стає оmanoю, а омана – істиною. Абсолютизована істина і є оmanoю, водночас омана, поставлена на належне місце, тобто зрозуміла як відносно правильне, обмежено правильне відображення одного з моментів конкретної дійсності, що не має сенсу й дійсного існування поза зв'язком з іншими моментами й передумовами, перестає бути помилкою в суворому сенсі й стає фрагментом, «шматочком» істини.

За Хайдеггером, істина є характеристикою самого буття. Але це буття є буттям людським; є «відкритість» людського буття, а омана – «прихованість». Одним із найбільш типових прикладів омани є, на його думку, слідування традиції. Далі Хайдеггер робить украй суб'єктивістський висновок: передумовою у вирішенні проблеми омани та істини є суб'єктивістське розуміння особистості й творчого процесу, яке цілком відривається від об'єктивного, незважаючи на те, чи виступає це об'єктивне у формі природної чи соціальної закономірності, чи у формі опредмеченої людської діяльності – тобто культури.

Отже, у філософії омани традиційно аналізувалися в межах теорії пізнання. Омана – це невідповідність знання та його предмета, розбіжність суб'єктивного образу дійсності з його об'єктивним прообразом; омана – абсолютизований момент процесу пізнання, що виникає й існує як однобічність пізнання. Услід за логікою Френсіса Бекона, можна висловитися, що омани є результатом неповного знання, «неповної індукції» [4].

Як відомо, будь-яке знання саме по собі не має спонукального змісту, але цей зміст суто інформативний. Що ж таке знання? На думку І.Канта, жоден предмет не був би сприйнятий нами без поєднання чуттєвості й розуму. Думки без змісту пусті, наочні уявлення без понять сліпі. Тому однаково необхідно поняття робити чуттєвими (тобто єднати з ними предмет у наочному уявленні), а наочні уявлення робити зрозумілими (тобто підводити їх під поняття). Розум не може нічого наочно уявити, водночас почуття нічого не можуть мислити. Ці дві здібності людини не здатні заміщати одна одну. Тільки з їхнього єднання може виникнути знання [3]. Чуттєвість і розум єднаються одне з одним за допомогою уяви. Отже, омани певним чином пов'язані з уявою.

На відміну від філософії, не так уже й багато психологічних словників, де міститься тлумачення психологічного змісту омани. Серед них такі:

- Омана – це ухилення від істини, що приймається суб'єктом за істинне судження; ґрунтується завжди на неправильності, по суті самих посилок, а тому її треба відрізнити від помилки, яка представляє порушення лише формального боку мислення. Першу класифікацію оман (як помилок) надав Ф.Бекон під назвою «ідолів». Причину виникнення оман більшість мислителів приписує розуму. Омани належать до ряду помилок і спотворень когнітивної сфери людини, які не дозволяють їй адекватно діяти й приймати раціональні рішення у важких ситуаціях соціальної взаємодії [1, с.73].

- Омана: 1. Аргумент у вигляді логічно неправильного або невідповідного по суті міркування; 2. Хибний висновок, отриманий у результаті помилкового, викликаного впливом емоцій міркування (підсумком помилкового міркування може бути й адекватний, продиктований інтуїцією висновок, таке міркування викликане відступом від правил формальної логіки й воно не є власне помилкою) [8, с.110].

- Омана – неправильне, спірне переконання, неправильна, хибна думка, яка не відповідає істині. За допомогою доводів розуму омани складно виявити чи змінити, адже частіше вони спираються на віру [7, с.24].

Як ми зазначали, омани щільно пов'язані з низкою споріднених понять. Розглянемо їх.

Ілюзія (лат. «омана, обман, насмішка, гра») – обман почуттів; неправильне, неадекватне уявлення про щось як невиправдана надія на щось хороше; щось нездійсненне, *мрія* (тут і нижче курсив наш. – В.К.). У певних ситуаціях якісь предмети можуть здаватися фантастичними тваринами і т. ін. Можуть бути ілюзії щодо свого майбутнього, щодо допомоги з боку якихось людей. Може бути наслідком наївності, легковажності, з плином часу змінюється розчаруванням [17, с.96].

Ілюзії (від лат. – гра уяви, *обман*) – викривлене сприйняття дійсності, обман сприйняття. Розрізняють ілюзії як наслідок недосконалості органів чуття – вони властиві всім людям (наприклад, оптичні ілюзії), а також ілюзії, зумовлені особливим станом психіки (наприклад, страхом, зниженням тону психічної діяльності). Наявність хибно сприйманого реального об'єкта відрізняє ілюзії від галюцинацій. Також ілюзіями є хибні уявлення, пов'язані з певними *соціальними установками* індивіда, і нездійсненні надії. Соціальні ілюзії є однією із причин міжгрупових конфліктів [1, с.104].

Ілюзія (з лат. *illusion* – *помилка, омана*) – 1) перекручене сприйняття дійсності, щось удаване; 2) незбутня надія, *мрія* [13, с.117]. Мрія – необхідна умова перетворення дійсності, спонукальна причина, мотив діяльності, остаточне завершення якої відстрочене [13, с.208]. Мрія – (первинне значення – «примара», «видіння») – розумове уявлення, уява; створення образу бажаного [17, с.136].

Помилка – дії чи думки, певною мірою не відповідні до ситуації, на основі сприйняття якої вони здійснені [1, с.349]. Помилка – неправильність у діях, думках [14, с.283]. Наведені визначення помилки достатньо зближують її з оманою.

Френсіс Бекон розділив джерела людських помилок, що стоять на шляху пізнання, на чотири групи, які він назвав «примарами» («ідолами», від лат. – *Idola*). Це «примари роду», «примари печери», «примари площі» і «примари театру».

1. «Примари роду» виникають із самої людської природи, вони не залежать ані від культури, ані від індивідуальності людини. «Розум людини уподібнюється нерівному дзеркалу, яке, домішуючи до природи речей свою природу, відображає речі у викривленому та спотвореному вигляді».

2. «Примари печери» – це індивідуальні вроджені й набуті помилки сприйняття. «Адже в кожного, крім помилок, властивих роду людському, є своя особлива печера, яка послаблює і спотворює світло природи».

3. «Примари площі (ринку)» – наслідок суспільної природи людини, спілкування та використання в спілкуванні мови. «Люди об'єднуються мовленням. Слова ж встановлюються відповідно до розуміння натовпу. Тому погане й безглузде встановлення слів дивним чином оточує розум».

4. «Примари театру» – це засвоювані людиною від інших людей хибні уявлення про устрій дійсності. «При цьому ми розуміємо тут не тільки загальні філософські вчення, а й численні начала й аксіоми наук, які отримали силу внаслідок переказу, віри й безтурботності» [4].

Згідно з Беконом, всі види омани, класифіковані їм під ім'ям «ідолів», кореняться, з одного боку, у суспільних умовах життя людини, а з іншого, – у самій природі розуму.

Ф.А.Селіванов запропонував іншу класифікацію помилок, яка охоплює помилки дії, логічні помилки, омани, вона поширюється на помилки технічних кібернетичних пристроїв і на помилки живих організмів. Мета пропонованої класифікації – упорядкувати помилки для пояснення їх на основі знання того, яким чином вони виникають.

I клас – помилки розширення сфери існування ознаки: 1. Помилки збільшення. Не тільки предмет може бути помилково збільшений у розмірі. Під впливом страху або пристрасті, інтересу перебільшують значення чогось, роль, цінність і т. ін. «Сильніше за кішку звіра немає», – стверджує Миша у відомій байці І.А.Крилова. 2. Розширення видової ознаки, перенесення її з виду на рід. У цих помилках ототожнюється видова ознака з родовою.

II клас – це помилки звуження сфери існування ознаки: 1. Помилки зменшення. Применшення предмета виявляється в сприйнятті і поглядах. Іноді применшують значущість, цінність, безпеку. Помилки збільшення та зменшення різноманітні. 2. Звуження родової ознаки до видової. Так ми розмірковуємо, коли предмет позбавляємо цінності на тій підставі, що він не належить до відомого класу цінних предметів.

III клас – помилки переносу ознаки *a*, притаманної предмету в одному відношенні, на інші сторони, елементи предмета: 1. Перенесення того, що належить речі в одному відношенні, на інші відносини. Позитивне або негативне ставлення до однієї риси особистості поширюється без всяких підстав на інші сторони особистості. Абсолютизація тієї чи іншої ознаки виникає в результаті заміщення нею інших ознак речі (наприклад, ефекти соціальної перцепції). 2. Ототожнення ознаки єдності з ознакою елемента цієї єдності. Цей вид помилок охоплює ототожнення ознаки цілого з ознакою частини, ознаки системи з ознакою елемента і т. ін.

IV клас – помилки підміни одного предмета іншим, не тотожним з першим у даному відношенні: 1. Ототожнення двох предметів на підставі загальної зовнішньої ознаки двох речей. Помилка тут полягає в тому, що цей інший предмет не може замінити перший. Підміна відбувається через загальні ознаки, що є зовнішніми для операції й не відіграють ніякої ролі в ній. «Обізнався» – найпростіший випадок такої помилки. Підміна тези в доведенні – окремий випадок названої помилки. Сюди ж належить розподіл не за одною підставою. 2. Ототожнення структур через наявність спільних елементів і відносин, хоча структури чимось і відрізняються. Цю помилку можна побачити в тих випадках, коли те, що не сприймалося раніше, здається раптом зовсім знайомим через тотожності деяких елементів і відношень між ними.

V клас – помилки елімінування тотожності предметів, відношення до предмета як до іншого. Коли ми не впізнаємо предмет, то в цьому може зіграти роль якась ознака, властива речі, що є зовнішньою для предмета, щодо якого зроблено помилку.

VI клас – помилки суміщення. Механічне з'єднання в новому утворенні того, що належить різним речам, породжує помилку. Це може спостерігатися в обмовках, у змішуванні стилів і т. ін.

VII клас – помилки «порочного кола». Це «топтання на місці» через те, що суб'єкт, не вирішивши одного завдання, береться за друге, рішення якого залежить від першого. Так утворюється коло в доказах, визначенні й т. ін. [15].

Ще одне поняття, яке переплітається з оманою, – брехня. Брехня – феномен спілкування, що полягає в навмисному спотворенні дійсного положення речей; частіше виявляється в змісті мовленнєвих повідомлень, перевірити які

відразу складно чи неможливо. Кінцевою метою брехні є введення реципієнта (людини, що сприймає повідомлення) в оману. Зазвичай брехня викликана прагненням досягти особистих або соціальних переваг у конкретних ситуаціях. Цікаво, що індивід несвідомо оцінює свою брехню як щось нестійке й тимчасове, звідси виходить інтенція спочатку вигадувати їй нові підтвердження, а пізніше – загалом умовчувати. У нормі розвитку брехня виступає засобом, у психопатології вона перетворюється в мету.

Отже, окреслимо коло понять, які тією чи іншою мірою пов'язані з оманною. У сфері пізнання омани перегукуються з ілюзіями, помилками (у процесах сприйняття, мислення, уяви), брехнею, вірою тощо. Також омани можна розглядати як хибне розуміння й інтерпретацію інформації, як спотворене відображення дійсності.

1. Анцупов А. Я. Словарь конфликтолога / А. Я. Анцупов, А. И. Шипилов. – С. Пб. : Питер, 2006. – 526 с.
2. Биалалов М. И. Истина. Знание. Убеждение : [монография] / М. И. Биалалов. – Ростов н/Д. : Изд-во РГУ, 1990.
3. Бородай Ю. М. Воображение и теория познания [Электронный ресурс] / Ю. М. Бородай. – Режим доступа : lib.rin.ru/doc/i/9829p.html.
4. Бэкон Ф. Жизнь: Мировоззрение: Мысли, максимы, афоризмы / Фрэнсис Бэкон ; [пер. с англ. С. А. Бронштейна]. – М. : Наука, 2001.
5. Гегель Г. В. Ф. Феноменология духа / Г. В. Ф. Гегель ; [пер. с нем. Г. Г. Шпета]. – С. Пб. : Наука, 1992. – 444 с.
6. Гоббс Т. Сочинения : в 2 т. / Томас Гоббс. – М. : Мысль, 1991. – Т. 2. – С. 42–43.
7. Давлетчина С. Б. Словарь по конфликтологии / С. Б. Давлетчина. – Улан-Удэ : ВСГТУ, 2005. – 100 с.
8. Жмуров В. А. Большая энциклопедия по психиатрии / В. А. Жмуров. – М. : Джангар, 2010. – С. 110.
9. Заботин П. С. Преодоление заблуждения в научном познании / П. С. Заботин. – М. : Мысль, 1979. – 191 с.
10. Кузнецов А. С. Заблуждение: логико-гносеологический аспект : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.01 / А. С. Кузнецов. – Саратов, 2001. – 159 с.
11. Лымарь А. Т. Философия: практическое руководство / А. Т. Лымарь. – Магнитогорск : Магнитогорский гос. тех. ун-т им. Г.И. Носова, 2005. – 259 с.
12. Новая философская энциклопедия : в 4 т. – М. : Мысль, 2010. – Т. 1. – 744 с.
13. Психологічний тлумачний словник найсучасніших термінів. – Х. : Прапор, 2009. – 672 с.
14. Оксфордский толковый словарь по психологии / под ред. А. Ребера. – М. : Вече, 2002. – 588 с.
15. Селиванов Ф. А. Поиск ошибочного и правильного / Ф. А. Селиванов. – Тюмень : Изд-во Тюмен. индустр. ин-та, 2003. – 157 с.
16. Сергеева Т. Б. Словарь-справочник по философии [для студ. лечебного, педиатрического и стоматологического факультетов] / Т. Б. Сергеева. – Ставрополь : Изд-во СтГМА, 2009.
17. Филиппов А. В. Тысяча состояний души : Краткий психолого-филологический словарь / А. В. Филиппов, Н. Н. Романова, Т. В. Летягина. – М. : Флинта, 2011. – 424 с.